

Källkritik

Lars Berggren, Historiska institutionen, Lunds universitet

Introduktion

Texterna om källkritik är skrivna av Lars Berggren som är verksam vid historiska institutionen vid Lunds universitet. Källkritiken har varit fundamental för den historiska vetenskapen sedan historieämnet professionaliserades på 1800-talet. Under 1900-talets början kritiserade Lauritz Weibull den rådande historieforskningen för att vara alltför statsidealistiskt nationalistisk och inte tillräckligt källkritisk. I en programförklaring för tidskriften Scandia 1928 pläderade han för en ”genomförd, allt strängare tillämpning av de källkritiska synpunkter(na)”. Weibulls kritiska verksamhet ledde efter strider mellan de olika skolorna till vad som kallats ett historiekritiskt genombrott.

Mycket har hänt sedan Lauritz Weibulls dagar. Den socialhistoriska vändningen under 1960- och 1970-talen följdes av en kulturanalytisk och lingvistisk vändning. Idag resonerar vi på andra sätt. Våra tolkningsramar har förändrats liksom de frågor vi ställer till källorna. Någonstans i botten finns likväl den grundläggande källbehandlingen kvar om än modifierad och anpassad till nya sätt att forska.

Även om texten nedan är fylld med exempel från historieforskningen kan också studenter och forskare inom andra ämnesområden använda sig av den. Det finns därför också en del exempel från t ex juridik och litteraturvetenskap.

Texten kommer fortlöpande att förändras, och därför är det bra om den underkastas kritiska synpunkter.

1. INLEDNING.

IIT-boken från 1996 skriver journalisten Weje Sandén framsynt att läromedlen kommer att förändras i framtiden:

Eftersom böckerna har fysiska begränsningar i mängden av information de kan

förmedla, kommer dessa att kompletteras med andra informationsbärare, t ex Internet och interaktiva CD-ROM. Bokens starka egenskaper som utbildningsmaterial kompletteras på så sätt med en mer handfast informationsinsamling och fördjupning där lek- och upptäcktsmomentet stimulerar eleven till egen kunskapsökning. Med hjälp av IT-baserade läromedel kan undervisningen anpassas efter varje elevs kunskapsnivå och intresse.

Längre fram i samma text fortsätter Sandén:

Eftersom det inte kostar mer att ”besöka” universitetsbiblioteket i Sydney än Kungliga Biblioteket i Stockholm, är Internet-världen gränslös. Det finns inte heller något slut på informationen på Internet, och mängden med tillgänglig information ökar hela tiden... (*IT-boken 1996*. Allde & Skytt AB, Stockholm 1996, s 10 f.)

För några år sedan försökte jag följa dessa uppmaningar och bege mig ut på nätet för att söka kunskap om ett historiskt problem. Jag var intresserad av att ta reda på hur förhållandet var mellan Kina och Tibet under Ching- (Qing- eller Manchu-) dynastin, dvs perioden mellan 1644 och 1912. Bakgrunden till att jag valde detta problemområde var att jag en gång skrev en uppsats om just detta.

Genom att gå in på sökmotorerna *Netscape* och *Yahoo*, och därefter klicka på Internet search och Tibet+history, fick jag fram två hemsidor om Tibet. Den ena hemsidan hette *A short history of Tibet* och var skriven av professor T T Moh från Purdue University i USA. Den andra – och mera omfattande – hemsidan hette *talk.politics.tibet:FRQ* och var upprättad i Minneapolis av Peter Kauffner. Båda hemsidorna var försedda med käll- och litteraturförteckningar och verkade vara auktoritativt skrivna. insprängda på flera sidor.

Vid närmare granskning visade det sig att uppgifterna på hemsidorna inte stämde överens med varandra. Urvalet av fakta skilde sig tydligt åt mellan de båda författarna. Dessutom gjorde de helt olika tolkningar av skeendet, och referenslistorna upptog inte samma böcker/artiklar.

Det visade sig att T T Moh visserligen var professor vid Purdie University, men inte i historia eller något samhälls- eller kulturvetenskapligt ämne, utan i matematik. Tillsammans

med ett par författare bjöds han på en resa till Tibet 1988 av organisationen "All-China Union of Authors". I referenslistan fanns ett par arbeten utgivna i Beijing. Vem Peter Kauffner var framgick inte. I inledningen gjorde han en metodisk kommentar: "Some controversial issues are dealt with by quoting published arguments on both sides, in addition to relevant primary source material." Denna ansats fullföljdes verkligen i texten och gjorde att den fick en mera vetenskaplig prägel än Mohs. En närmare granskning av texten, litteraturtipsen och adresserna till Tibetorganisationer visade dock tydligt att Kauffner tillhör en gruppering som var kritisk mot Kinas Tibetpolitik.

Vilken hemsida skall vi lita på? Svaret är enkelt: ingen. Vill man skaffa sig relevant och tillförlitlig kunskap om Tibet och Chingdynastin, insatt i ett korrekt sammanhang, bör man vända sig till böcker skrivna av riktiga forskare i ämnet. Såväl Mohs som Kauffners hemsidor innehöll grova förenklingar och sållning av information. Vårt ställningstagande i Tibetfrågan är inte relevant i sammanhanget. Även om vi stödjer tibetanernas och Dalai Lamas önskemål om ett oberoende och självständigt Tibet, betyder inte detta att vi utan vidare kan godta Kauffners version av historien.

När man skall använda sig av olika typer av litteratur, oavsett om den är tryckt eller finns på nätet bör man bland annat tänka på följande:

1. Vem/vilka har skrivit eller ligger bakom boken/artikeln? Har författaren akademisk legitimitet? Tänk på att en bok som är skriven av en forskare också granskas av andra forskare.
2. Med vilken auktoritet uttalar sig författaren om ämnet/området? Alltså: har författaren tillräcklig kunskap eller erfarenhet för att veta något om detta?
3. Är boken/artikeln väldokumenterad med hänvisningar till källor och litteratur?
4. Har skriften/dokumentet någon politisk, ideologisk eller annan tendens (se vidare nedan) som kan medföra att tolkningarna färgas i en viss riktning? Här kan man också fundera över vad vi kan få fram om syftet med texten.
5. När är texten skriven/publicerad? Det kan finnas olika versioner eller upplagor av en text, och det kan ha betydelse vilken av dessa versioner man använder sig av.

När det gäller historiskt material är det viktigt att hitta dokument som ligger så nära händelsen som möjligt. Detta resonemang kommer att utvecklas vidare nedan. Däremot kan det av flera skäl vara viktigt att använda sig av de allra färskaste texterna när det gäller

sekundärlitteratur. Uppgifterna kan vara mera aktuella, t ex när det gäller politiska sammanhang. Skall man skriva en uppsats om den inrikespolitiska situationen i ett visst land kan man inte gå till föråldrad litteratur. I nyare akademiska texter får vi också ett mera uppdaterat forskningsläge. I vissa fall måste man trots detta gå till äldre texter. Vissa böcker och artiklar kan bevara sin aktualitet långt efter det att de skrevs. I vissa fall kan det röra sig om klassiker, som många forskare fortfarande refererar till. Ett sådant exempel är Edward P Thompsons bok *The Making of the English Working Class* från 1963.

Man bör också vara försiktig när det gäller referenser till teoretiker och filosofer. Skall man referera vad till exempel Max Weber eller Antonio Gramsci skrivit bör man gå till källan, såvida man inte använder sig av en mycket auktoritativ framställning av deras tankar. Det är dock alltid vanskligt att uttala sig om vad till exempel Weber sagt om man själv inte kommit i kontakt med hans egna texter. Här kan det dock finnas ett problem med översättningar. Det kan vara ogörligt att gå till texten på originalspråk, men samtidigt bör man vara på det klara med att det kan finnas problem med översättningar. Ett klassiskt exempel är det kända Karl Marx-citatet att religionen är opium för folket. I själva verket är detta en felöversättning. Marx skrev att religionen är folkets opium.

Betydelseförskjutningen är viktig, eftersom Marx inte menade att religionen trycktes på underklasserna ovanifrån, vilket det första citatet antyder. Ett annat exempel när det gäller Marx är Herbert Tingstens *Den svenska socialdemokratins idéutveckling*. (Herbert Tingsten, *Den svenska socialdemokratins idéutveckling* Bokförlaget Aldus/Bonniers, Stockholm 1967 och tidigare upplagor). Avsnittet om marxismen i den har inte sällan använts av uppsatsförfattare som vill redogöra för Marx tankar. Som bland andra historikern Christer Winberg har visat bygger emellertid Tingsten ”huvudsakligen på framställningar av icke- eller antimarxistiska författare.” (Christer Winberg, ”Tingstens idékritik och den tidiga svenska socialdemokratin.” *Scandia* 1980:1, s 99).

Det kan ofta ha betydelse vilken version av till ett exempel ett skönlitterärt verk man använder sig av. Författare som August Strindberg och Selma Lagerlöf finns i ett mycket stort antal upplagor och utgivningar. En förstaupplaga har ju med största sannolikhet korrekturlästs av författaren själv. Precis som när det gäller filosofer och teoretiker är det naturligtvis viktigt att vara försiktig med översättningar. Att frågan kan ge upphov till intensiva debatter visas inte minst av diskussionen kring översättningen av Tolkiens *Sagan om ringen*, där Åke Ohlmarks första svenska översättning fick utstå mycket kritik.

Det finns också skäl att uppmärksamma att även akademiska forskare utgår från olika tolkningsramar, teoretiska perspektiv och metodiska överväganden. Det är viktigt att ta reda på vilka premisserna är för de tolkningar som görs och slutsatser som dras. Anders E Blomqvist har till exempel visat att två olika forskare skriver på skilda sätt om Tanssylvanien i Nationelencyklopedin. (Anders E B Blomqvist, "Nationalistisk historieskrivning i NE – fallet Transsylvanien." *Aktuell om Historia* 2006:3.)

2. KÄLLOR OCH KÄLLKRITIK

Vad är en källa?

I dagligt tal använder man ofta ordet källa för att ange varifrån man fått en viss uppgift. Hämtar man sin kunskap från t ex Kauffners hemsida (se ovan) skulle denna vara en källa till uppgifter om Tibet och Chingdynastin. Tänker vi efter är valet av ordet källa otillfredsställande i detta sammanhang. Kauffners hemsida bygger ju i sin tur på annat material. Kauffner levde inte mellan 1644 och 1911, han kan inte ha något eget att komma med när det gäller faktauppgifter om Tibets historia. Det är alltså helt uppenbart att Kauffners hemsida inte är en källa till Tibets eller Kinas historia. Hur skall vi då definiera begreppet källa? Inom historieforskningen brukar man använda följande definition:

En källa utgör grunden för vår kunskap om något

(Eller mera utbyggt: "...skrift som åberopas för viss uppgift och själv utgör grunden för denna uppgifts auktoritet." Rolf Torstendahl, *Introduktion till historieforskningen. Historia som vetenskap*. Natur och Kultur, Stockholm 1966, s 71. Observera dock att en källa inte behöver vara skriftlig. Ett foto eller en film kan till exempel också användas som en källa.)

Grunden för vår kunskap om Tibet och Kina under den diskuterade perioden utgörs främst av olika dokument som finns i kinesiska och tibetanska arkiv. Detta innebär ju särskilda svårigheter för alla som inte behärskar dessa asiatiska språk och som inte har tillträde till arkiven. Det finns visserligen några reseskildringar skrivna av européer på 1700- och 1800-talen och också en del brittiskt arkivmaterial. Även om sådana dokument faktiskt

kan användas som källor ger de inte en fullständig bild av förhållandet mellan Tibet och Kina. Vi är alltså främst hänvisade till böcker skrivna av forskare, som i sin tur bygger på andra forskare och/eller på källor. Denna typ av böcker eller artiklar kallar vi för *litteratur* eller *bearbetningar*.

Litteratur (bearbetningar) bygger på källor och/eller annan litteratur

Om vi åter funderar över Mohs och Kauffners hemsidor inser vi att dessa kan placeras in i kategorin litteratur (även om de inte fyller kraven på god litteratur). Riktigt så här enkelt är det emellertid inte. Om ett dokument är en källa eller ej avgörs nämligen av de frågor vi ställer till det. Detta kallas för det *funktionella källbegreppet*. (Kristian Erslev, *Historisk teknik. den historiske undersogelse fremstillet i sine grundlinier*. Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag, København 1926, s 5; Rolf Torstendahl, *Introduktion till historieforskningen. Historia som vetenskap*. Natur och Kultur, Stockholm 1966, s 70 f. Göran B Nilsson, "Om det fortfarande behovet av källkritik. Jämte några reflexioner över midsommaren 1941." *Historisk Tidskrift* 3 1973, s 173 ff.) Mohs hemsida är definitivt ingen källa till Tibets historia. Däremot är den en källa till T T Mohs egna uppfattningar. Jag kanske vill formulera min forskningsuppgift på följande sätt: *Hur presenteras Tibets historia av prokinesiska grupperingar i dagens USA?* I så fall kan Mohs hemsida vara en utmärkt källa till detta.

När jag ovan gjorde en jämförelse mellan Moh och Kauffner använde jag dem faktiskt som källor. Jag kunde fört undersökningen vidare genom att på punkt efter punkt jämföra dem och på så sätt belysa min frågeställning, som lyder: *Vilka skillnader finns det mellan en protibetansk och en prokinesisk version av Tibets historia i dagens USA?*

Att de frågor vi ställer till materialet hela tiden förändras tillhör historievetenskapens mest spännande inslag. Det är i stor utsträckning härigenom som vetenskapen förändras och ger nya perspektiv.

När det gäller juridiskt material måste man ta reda på vilken källa som är officiell. Om syftet är att undersöka lagar och förordningar måste man gå till Svensk författningssamling, som är den viktiga källan för jurister. Den kan hämtas på www.lagrummet.se. Eftersom lagar och förordningar kontinuerligt förändras är det viktigt

att alltid undersöka att man har tillgång till den senast reviderade utgåvan. På samma sätt kan man hämta lagsamlingar från andra länder på respektive regeringars hemsidor. Om syftet är att undersöka hur lagarna tolkas eller diskuteras kan man använda sig av bland annat böcker, tidskrifter och tidningsartiklar. Dessa kan dock aldrig användas som en källa till själva lagstiftningen. Skall man undersöka kommentarer till lagstiftning är det naturligtvis viktigt att man använder sig av kommentarer till den lagstiftning man undersöker. Skriver man till exempel om 1950-talets familjerätt måste såväl lagtext som kommentarer till denna hämtas från den aktuella tidsperioden.

Grundläggande källkritik

Yttre kritik

Den första fråga vi måste ställa oss när vi skall bedöma en källa är om dokumentet är äkta eller inte. Denna granskning kallas ofta *yttre kritik*, eftersom den inte i första hand riktar in sig på de rent innehållsmässiga aspekterna, uppgifternas trovärdighet etc. Vad vi måste avgöra är helt enkelt om dokumentet är vad det utger sig för att vara.

Det finns många historiska exempel på rena förfalskningar av källor. 1959 upptäcktes en karta, som var ritad före Columbus upptäckt av Amerika och som visade den vikingatida bosättningen i Vinland. Därmed skulle den amerikanska kontinenten ha varit känd i Europa före 1492. Med hjälp av mikrobiologisk analys kunde forskare emellertid konstatera att kartan måste ha tillkommit efter år 1920. (John Tosh, *Historisk teori och metod*. Studentlitteratur, Lund 1994, s 67 f.)

Ett kusligt exempel på hur förfalskningar kan få förödande konsekvenser är de så kallade Sion vises protokoll, som påstås visa en judisk sammansvärjning för att ta över världsherraväldet. Protokollen anges härstamma från den sionistiska världskongressen i Basel 1897, menfabricerades i själva verket av den hemliga polisen i Ryssland. Protokollen användes i ryska kampanjer mot judarna och senare även av nazisterna i Tyskland. (Torsten Thurén, *Orientering i källkritik. Är det verkligen sant?*. Almqvist & Wiksell, Stockholm 1992, s 15.)

Förfalskningar av fotografiskt bildmaterial hör naturligtvis 1900-talet till. Det kanske mest kända exemplet är bortretuscheringen av Trotskij från trappan till den talarstol där Lenin

höll tal 1920. (Se t ex K-A Carlsson, G Graninger & S Tägil, *Sovjet förr + nu*. Läromedelsförlagen, Lund 1970, s 115.) När Stalin tagit över makten och manövrerat ut Trotskij togs bilder av den senare bort. Ett annat exempel kan hämtas från början av 1960-talet, då tidningen *Sunday Herald* publicerade en bild av en kinesisk flykting, som enligt bildtexten kollapsat av utmattning. Bilden var emellertid utklippt från ett något större fotografi, som visar ett antal döda FNL-soldater i Vietnam (vilket tydligt framgick av nyhetsbyrå UPI:s bildtext). Genom att beskära fotografiet (så att t ex FNL-flaggorna inte syntes) och förse det med en helt annan bildtext gjorde sig tidningen skyldig till en förfalskning. (Felix Greene, *A Curtain of Ignorance. China: How America is Deceived*. Jonathan Cape, London 1968, s 310 f.)

Vilka slutsatser skall vi då dra av detta när vi använder den information som finns på nätet? Det är naturligtvis inte möjligt att kontrollera att alla hemsidor verkligen är äkta, men jag tror ändå att vi måste ställa oss frågan. Låt oss ett ögonblick anta att T T Mohs hemsida om Tibet i själva verket är skriven av en grupp Kinakritiker i syfte att kompromettera den prokinesiska argumentationen. Det finns inget som tyder på att detta skulle vara fallet, men tankeexemplet manar till försiktighet. Med den närmast okontrollerbara situation, som präglar hela Internet, kan vad som helst spridas. Att förtäckt propaganda kan förekomma är ingen orimlighet. Det bästa sättet att skydda sig mot det är dels att söka informationen via länkskafferier (t ex ELIN), dels att läsa flera hemsidor om samma företeelse. Med det sistnämnda menar jag att om man är intresserad av till exempel Tibets historia, så bör man studera flera hemsidor för att se om det finns länkar till och kommentarer om andra hemsidor. Upptäcker Amerikansk-kinesiska föreningen att dess syn på Tibet förvrängts kan man säkert räkna med att den påtalar detta på en egen webb-site. Det finns alltså vissa kontrollmöjligheter inbyggda i systemet. Försök också tillämpa de punkter jag föreslog i inledningsavsnittet.

Nätets sårbarhet visar sig genom att så kallade hackers faktiskt ibland lyckats ta sig in på hemsidor och ändrat i texten. Detta skedde t ex under våren 1997, då Scans hemsida blev manipulerad och försedd med följande text:

Nu krymper vi burarna ännu mera, för att du som konsument ska kunna köpa vårt kött till ännu lägre priser. Bojkotta äckliga grönsaker. Ät mera kött, le och var glad. Och du, du vill väl inte göra din mage till en kompost? (*Sydsvenskan* 13/5 1997.)

Som ansvarig utgivare angavs doktor Mengele.

Nu är detta naturligtvis ett genomsnittligt exempel, men betänk om någon istället lägger in en mera subtil förändring av texten. En sådan kanske inte upptäcks förrän efter en tid och då kan många människor redan ha blivit lurade.

Ett annat exempel kan hämtas från sommaren 1997. En reklambyrå i Stockholm upprättade en hemsida med namnet *Tass Net*. På denna påstods att den kambodjanske röda khmerledaren Pol Pot hade lyckats fly till Stockholm. På hemsidan fanns det såväl förfälskade fotografier som en falsk videofilm. Nyhetsbyrån *Itar Tass* i Ryssland fick gå ut med en dementi genom nyhetsbyrån Reuter. Tydligt hade en del massmedier tagit uppgiften på fullt allvar. Reklambyråns representant kommenterade: ”Det var ett konstnärligt experiment. Vi är lite förvånade över att nyheten ändå kablades ut. Uppmärksamma journalister borde ha reagerat.” (*Sydsvenskan* 3/7 1997.) Ett likartat exempel inträffade när påven Johannes Paulus skulle begravas i Rom. Någon eller några utgav sig för att vara representanter för den italienska nyhetsbyrån Ansa och gick ut med uppgiften av Usama bin Ladin skulle komma till begravningen med flyg från Pakistan till Rom. Nyhetsbyrån Ansa fick gå ut med en dementi.

Inre kritik

Den inre kritiken handlar om att granska de påståenden och faktauppgifter, som källorna innehåller. Den klassiska källkritiken kan sammanfattas i fyra punkter: *samtidskriteriet, tendenskriteriet, beroendekriteriet och realkriteriet*.

Samtidskriteriet

Vi tänker oss att en händelse inträffar vid en viss tidpunkt på en bestämd plats. Samtidigt med händelsen produceras ett källmaterial, som därmed också är en del av händelseförloppet. Denna typ av källor kallar vi för *kvarlevor* eller *lämningar*. De kännetecknas alltså av att det finns en hundra procentig överensstämmelse mellan händelsen och källans tillkomst i tid och rum. (Göran B Nilsson, ”Om det fortfarande behovet av källkritik. Jämte några reflexioner över midsommaren 1941.” *Historisk Tidskrift* 3 1973, s 173 ff., s 183.) Eftersom en sådan källa inte är manipulerad eller förändrad i efterhand kan man också förlita sig på den (man måste naturligtvis avgöra dess äkthet). Därmed är inte sagt att varje påstående som finns i källan behöver vara sant. Vad vi dock med all säkerhet kan uttala oss om är att påståendet gjordes i exakt samma ögonblick som händelsen.

Låt oss fundera över följande fiktiva exempel. En person skickar ett brev till en annan person. Brevet är fullt av lögner och förolämpningar. Likväl är brevet en kvarleva. Det vi kan veta är *för det första* att person A skrivit och skickat ett brev med detta innehåll till person B, *för det andra* att person B mottagit brevet vid en viss tidpunkt. Vi kanske genom berättelser också får veta att person B verkligen läst brevet, och att de påståenden som finns i det föranleder personen ifråga att agera på ett visst sätt. Därmed blir brevet en del av en händelsekedja.

Låt oss anta att en händelse inträffat vid en viss tidpunkt, och att en person som deltog i den eller bevittnade den skrev om den i en kort tid efteråt. Denna typ av källor kallar vi för berättelser eller berättande källor. De kännetecknas av att de är tillkomna på ett visst tidsavstånd från händelsen. Det spelar ingen roll om det rör sig om minuter, dagar, veckor eller år efter händelseförloppet. Som regel litar vi mer på en källa som är tillkommen nära händelseförloppet i tid. Källor – det kan till exempel vara brev eller memoarer – som författats en längre tid efter händelsen är som regel mindre tillförlitliga. Denna regel kallar vi för samtidskriteriet eller närhetskriteriet.

Bakom denna regel ligger det enkla konstaterandet att en samtida eller nästan samtida källa inte påverkats av glömska och eftertänksfullhet i samma utsträckning som en sentida. Frågan om varför vi glömmet och hur vi bearbetar minnesintryck tillhör den psykologiska vetenskapen och skall inte närmare kommenteras här. Jag vill dock påpeka att såväl minnesfunktionen som fenomenet ”glömska” inte på något automatiskt sett kan beskrivas genom en enkel minneskurva. En rad faktorer inverkar i själva verket: förförståelse, motivation, psykologiska försvarsmekanismer, medvetna och omedvetna rationaliseringar etc. (Se till exempel K B Madsen och H Egidius, *Inläring och motivation*, s 77 ff.)

När vi diskuterar detta kriterium handlar det framför allt om omedvetna faktorer. I nästa avsnitt skall jag diskutera tendenskriteriet, som innebär mera medvetna försök att tolka det som hänt i en viss riktning. Det finns också skäl att uppmärksamma att människor ofta skriver in sig i sociala berättelser, det vill säga anpassar sig till hur andra människor tolkar en händelseutveckling i ljuset av det som skett senare. Den italienske forskaren Alessandro Portelli berättar om människor i Terni efteråt ändrade dagen för mordet på den unge arbetaren och aktivisten Luigi Trastulli, så att det bättre skulle passa in i berättelsen om en heroisk kamp

för socialismen. (Alessandro Portelli, "What makes oral history different?" *Oral History Reader*, Routledge, London 1998, s 67.)

For att åter summera: När vi skall forska och skriva om en historisk händelse måste vi i första hand bygga på samtida källor och helst kvarlevor om sådana finns bevarade. En person som skriver om sitt deltagande i en händelse två dagar efteråt är i regel mera trovärdig än när samme person berättar om händelsen tjugo år efteråt.

Hur skall man då bedöma *förstahandskällor*, som är författade en längre tid efter ett händelseförlopp? Detta beror naturligtvis på det konkreta fallet, men ofta bör man trots allt ge företräde åt samtida andrahandskällor framför sentida förstahandskällor. (Göran B Nilsson, "Om det fortfarande behovet av källkritik. Jämte några reflexioner över midsommaren 1941." *Historisk Tidskrift* 3 1973, s 173 ff., s 187.)

Historiker har tillämpat denna källkritiska regel under hela 1900-talet, men när den först formulerades var historiska forskare mer än idag inriktade på att skildra händelser och att ta reda på – som Leopold från Ranke uttryckte det – "wie es eigentlich gewesen ist" (hur det egentligen har varit). Dagens historiker ställer andra frågor. Ofta är vi mera intresserade av att undersöka sociala och vardagskulturella förhållanden än att skriva om enstaka politiska händelser. En person som berättar om hur det var att arbeta på en viss arbetsplats eller att bo i ett särskilt bostadsområde i början av 1900-talet kan naturligtvis ge en i huvudsak korrekt minnesbild om det mesta. Det är lättare att återge vardagens repetitiva inslag, särskilt om man t ex bott i samma bostadsområde under en lång följd av år, än det är att minnas enstaka händelser. När vi använder oss av sådana minnesuppteckningar är det dock viktigt att vi förvissas oss om att de är representativa (se vidare nedan). Tumregeln att också använda det samtida materialet är naturligtvis lika viktig när det gäller denna typen av frågeställningar.

Idag är det också vanligt att studera texter för att komma åt diskurser och språkliga konstruktioner. Utifrån sådana forskningsuppgifter blir det inte lika viktigt att försöka komma åt någon yttre verklighet (om detta nu är möjligt). Om man genomför en diskursanalys på ett historiskt källmaterial, till exempel riksdagsdebatter eller veckotidningar, behandlar man faktiskt icke desto mindre dessa dokument som kvarlevor. Analyserar man berättelser om en viss förfluten tid för att komma åt diskurser använder

man på samma sätt dessa berättelser som kvarlevor.

Tendenskriteriet

Det är inte ovanligt att källorna är färgade av värderingar av olika slag. Det kan röra sig om mer eller mindre tydliga och uttalade politiska eller ideologiska värderingar, men det kan också handla om att författaren lägger sammanhangen tillrätta på något annat sätt. När Erik Dahlberg skrev sin så kallade dagbok på 1600-talet framhävde han sig själv, samtidigt som han framställde vissa andra personer i en sämre dager. Tendenskriteriet innebär i korthet att man inte kan förlita sig på uppgifter som kan misstänkas vara färgade eller tillrättalagda utifrån författarens värderingar.

Ofta kan det emellertid vara intressant att analysera sådana värderingar i sitt sammanhang. När till exempel förre socialministern Sten Andersson skriver om regeringskollegan Kjell-Olof Feldts avgång ur regeringen ger han en helt annan version än Feldts egen. Inte desto mindre är det intressant att sätta in Anderssons åsikter i sitt politiska sammanhang. (Jämför Rolf Torstendahl, *Introduktion till historieforskningen. Historia som vetenskap*. Natur och Kultur, Stockholm 1966, s 98.) Vill vi ta reda på hur det verkligen förhöll sig måste vi naturligtvis använda oss av fler källor. Ett annat exempel är skillnaden mellan Tage Erlanders memoarer och hans nyligen utgivna dagböcker. Här finns naturligtvis ett skäl att diskutera samtidskriteriet, eftersom man kan se hur hans minnesbild förändrats. Man kan emellertid också se en tendens i hans memoarer, nämligen att han är något mera överslätande när han diskuterar sina politiska medspelare och motståndare.

I detta sammanhang kan man även diskutera olika kategoriseringar i till exempel statistiskt material. Det är viktigt att ta reda på hur dessa har gjorts, vilken tolkning av verkligheten de uttrycker. Den amerikanska historikern Joan Scott har i en uppmärksammat artikel visat hur man kan konstruera en verklighet genom statistiska kategoriseringar som faller tillbaka på politiska diskurser. (Joan W Scott, "A Statistical Representation of Work". I *Gender and the Politics of History*, Columbia University press, New York 1988.)

Tendenskriteriet kan och måste tillämpas även på andra skriftliga dokument än källor. I själva verket måste allt vi använder oss underkastas tendenskritik. Detta gjorde jag ju till exempel ovan när jag ställde frågor kring de värderingar som framfördes av Kauffner

och Moh på hemsidorna om Tibet.

Välvilliga, normativa tendenser kan också smyga sig in i böcker eller till och med förment vetenskapliga uppsatser. Kanske författaren till en skrift om pedagogik mycket starkt anser att en viss pedagogisk modell är bättre än en annan, t ex att grupparbete eller årskurslös undervisning är att föredra. Risken är att författaren överbetonar forskningsresultat som stödjer dessa metoder.

Om man undersöker juridisk argumentation använder man sig i regel inte av vinklade texter eller debattartiklar av politisk art. Däremot kan ju sådant vara viktigt när det gäller att undersöka hur en förändring i lagstiftningen kommer till stånd, genom att en fråga väcks i samhällsdebatten och debatteras utifrån olika ståndpunkter.

Beroendekriteriet

För att två uppgifter ömsesidigt skall styrka varandra måste källorna vara helt oberoende av varandra. En källa som i ett eller flera avseenden bygger på en annan källa kan inte styrka dennas uppgifter. En lögn blir ju inte sann för att den upprepas av många olika uppgiftslämnare.

En annan form av beroendekritiken handlar om att man bör ge företräde åt *primärkällor* framför *sekundärkällor*. Detta innebar alltså att man bör bygga på den mest ursprungliga källan. (Ottar Dahl, *Grunntrekk i historieforskningens metodelære*. Universitetsforlaget, Oslo 1967, s 75.) Det är således viktigt att ställa frågan om vad en uppgift ytterst bygger på. När det till exempel gäller statistiska uppgifter kan det vara av betydelse att ta reda på hur primärmaterialet för undersökningen ser ut, dvs de blanketter som har varit underlag för sammanställningen.

Realkritik

Realkritik innebär i korthet att vi måste bedöma uppgifter i en källa utifrån vad vi faktiskt vet. Vi vet att man inte kunde flyga på kvastar till Blåkulla under 1600-talet. Vi vet också att Karl XII inte kunde ha gått omkring i Finland på 1720-talet trots uppgifter om detta. När den sedermera morddömde sektledaren Charles Manson mot slutet av

1960-talet spred uppgiften om att Paul McCartney var död försökte han argumentera utifrån tecken på skivfodral och inslag i sångtexter. En annan person påstods spela McCartney vid framträdanden. En annan sådan myt är att Elvis Presley i själva verket lever.

Dessa exempel är naturligtvis övertydliga, men illustrerar likväl att vi måste använda oss av sunt förnuft och ibland även av (natur)vetenskaplig kunskap när vi bedömer en uppgift. Så sent som på 1800-talet fanns det en tro på att epidemier spreds genom den skämda luften, den så kallade miasmateorin. Nu vet vi att denna inte stämmer, men i historiskt material är det inte ovanligt att den förekommer.

Ett annat exempel gavs ovan. Journalister borde haft tillräckligt stora kunskaper för att kunna bedöma att det inte var sannolikt att röda-khmerledaren Pol Pot flytt till Stockholm.

Ibland använder man begreppet *kontextuell kritik* istället för realkritik. Innebörden blir ungefär densamma, men med tydligare fokus på att man måste tolka uppgifterna utifrån sammanhanget de är tillkomna i eller handlar om.